

Marx kései kutatásai az Európán kívüli társadalmakról

Bevezetés

Marx utolsó és nagyrészt még feltáratlan stúdiumai elosztatják a mítoszt, miszerint utolsó éveiben Marx már nem írt semmi érdemlegeset. Marx munkásságának utolsó időszaka számára bizonyára nehéz volt, de egyszerűsége elméletileg nagyon is jelentős. Az 1870-es évek végén Marx nemcsak folytatta korábbi kutatásait, hanem új területekre is kiterjesztette. Ezenfelül megvizsgált új politikai konfliktusokat (például a narodnyik mozgalom harcait Oroszországban a jobbágy-ság eltörlése után, vagy a gyarmati elnyomással szembeni ellenállást Indiában, Egyiptomban és Algériában), új elméleti kérdéseket (mint a közösségi földtulajdoné a prekapitalista társadalmakban, vagy a szocialista forradalom lehetősége a nem-kapitalista úton fejlődött országokban) és korábban általa nem tanulmányozott területeket (mint Oroszország, Észak-Afrika vagy India). Ehhez a korszakhoz tartoznak nemcsak *A tőkéről* szóló utolsó és befejezetlen kéziratai, hanem több tanulmány is a falusi közösségi földtulajdonról – különösen a Makszim Kovalevszkij munkásságáról írott kivonatok (1879–80) és az oroszországi *obscsina* jól ismert elemzése. Ezenkívül Marx megírta az *Etnográfiai jegyzetfüzeteket* (1880–1881),¹ és még egyszer, életében utoljára, mélyen elmerült a történelemben, különösen India és Európa történelmében. Mindezeknek a kérdéseknek a vizsgálata képessé tette őt arra, hogy árnyaltabb társadalomtudományi elképzeléseket dolgozzon ki, amelyeket befolyásoltak a Nyugat-Európán kívüli országok sajátosságai.

A jelen tanulmány megkérdőjelezi Marxnak azt a régre visszanyúló, torzító bemutatását, mintha „eurocentrikus” és ökonomista gondolkodó lett volna, aki kizárólag az osztálykonfliktusokra fixálta a maga gondolkodását. Meg szeretném nyitni az olvasók előtt az utat, hogy vizsgálják meg újra Marx eszméit az antropológiáról, a nem nyugati

társadalmakról és az európai gyarmatosítás bírálatáról tett kései megjegyzései fényében, s meg kívánom mutatni: hogyan kerülte el Marx a gazdasági determinizmusnak azt a csapdáját, amelybe oly sok követője később beleesett. Ahelyett, hogy merev módon alkalmazta volna a történelemre a gazdasági determinizmus sémáit, Marx rávilágított, milyen hatása van a társadalmi valóság alakítására, a változások elérésére a specifikus történelmi feltételeknek, és milyen központi szerepe van ebben a tudatos emberi beavatkozásnak is.

Marx, bár teljesen lekötötték intenzív elméleti tanulmányai, soha nem vesztette el érdeklődését korának gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt sem. Amellett, hogy rendszeresen olvasta a fő „polgári” újságokat, megkapta és rendszeresen átnézte a német és francia munkásmozgalmi sajtót is. Miként egész életében, továbbra is kíváncsi volt a világra, és első osztályú tudással rendelkezett arról: mi történik a világban. A különböző országokban élő vezető politikai és szellemi figurákkal való levelezése gyakran új stimulusokat és mélyebb tudást adott neki egy sor különböző kérdéstről.

1. A földtulajdon a gyarmati országokban

1879 szeptemberében Marx beszerezte és nagy érdeklődéssel olvasta Makszim Kovalevszkij (1851–1916) orosz nyelvű munkáját, a *Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei* című művet. A könyvnek főleg az idegen uralom alatt álló országok földtulajdonviszonyaival foglalkozó részeiből állított össze kivonatokat. Összefoglalta azokat a különböző formákat, amelyekkel a spanyolok Latin-Amerikában, az angolok Indiában és a franciák Algériában a tulajdonjogokat szabályozták.²

Megvizsgálva e három földrajzi területet, Marx első reflexiói a prekolumbiánus civilizációkat érintették. Megfigyelte, hogy az azték és az inka birodalmakban a falusi népesség továbbra is – mint korábban, kezdetektől fogva – közösen birtokolta a földet, ám ugyanakkor jövedelmének egy részét természetbeni beszolgáltatás formájában le kellett adnia az uralkodóknak. Kovalevszkij szerint, ezáltal „lerakták az alapját a nagy tulajdon fejlődésének a közösségi földtulajdonosok vagyoni érdekeinek rovására. A közösségi tulajdon felbomlását csak meggyorsította a spanyolok odaérkezése.”³ Kovalevszkij elítélte gyarmatbirodalmuk kialakulásának borzalmas következményeit: „A spanyolok eredeti irtópolitikája a rézbőrűekkel szemben” – írta, de Marx

is elítélte, aki saját kézírásával Kovalevszkij szövegéhez hozzáfűzte: „A készen talált arany stb. elrablása után az *indiánokat* bányamunkára ítélik.”⁴ A kivonatok eme részének végén Marx megállapítja, hogy a „falusi közösségnek ez a – nagy méretekben való – túlélése” részben annak tulajdonítható „hogy a gyarmati törvényhozásban (az angol Kelet-Indiától eltérően) *nincsenek olyan rendelkezések, amelyek a nemzetiségek tagjainak lehetőséget adnának a birtokukban levő parcellák elidegenítésére.*”⁵

Marx Kovalevszkij-kivonatainak több mint fele a brit uralom alatti Indiáról szól. Különös figyelmet szentelt a könyv ama részeinek, amelyeket a közös földtulajdon formáit rekonstruálták az akkori Indiában éppúgy, mint a korábban önálló hindu államokban. Kovalevszkij szövegét használva, Marx megállapította, hogy a földtulajdon közösségi vonásai eleve maradtak még a britek által bevezetett parcelálás után is. „De ezek között az atomok között továbbra is fennállnak bizonyos kapcsolatok, amelyek halványan emlékeztetnek a régebbi közösségi falusi földtulajdonos csoportokra.”⁶ Annak ellenére, hogy mindketten ellenségesen viszonyultak a brit gyarmatosításhoz, Marx kritikus volt Kovalevszkij történelmi leírásának némely aspektusával kapcsolatban, amelyek az európai társadalmi kontextus bizonyos vonásait tévesen rávetítették az indiai viszonyokra. Egy sor rövid, ám részletekbe menő kommentárban Marx megfeddi Kovalevszkijt, amiért az két különböző jelenséget egybemos. Mert bár – mondja Marx – Kovalevszkij „a *hivatalok bérbeadását* (ez azonban korántsem csupán *feudális* – tanúság rá Róma) és *commendatior*⁷ talál Indiában” ez nem jelentette azt, hogy a „nyugat-európai értelemben való feudalizmus” volna ott. Marx felfogása szerint Kovalevszkij nem vette számításba azt a fontos tény, hogy a „jobbágyság” intézménye, amely a feudalizmus lényegéhez tartozik, Indiában nem létezett.⁸ Ezenfelül, mivel az indiai jog szerint a birtokokat nem kellett felosztani a fiúk között, ezért az európai feudalizmus egyik fontos tényezője ott nem működhetett.⁹ Következésképpen, Marx nagyon szkeptikus volt abban a kérdésben, hogy teljesen eltérő történelmi és földrajzi körülmények között lehet-e alkalmazni ugyanazokat a társadalomtudományi kategóriákat.¹⁰ Azokat a mélyebb meglátásokat, amelyeket Kovalevszkij szövegéből nyert, később beépítette munkájába, amikor az indiai történelemről szóló más műveket tanulmányozta.

Végül, ami Algériát illeti, Marx nem mulasztott el rámutatni a közös földtulajdon jelentőségére a francia telepések érkezése előtt, illetve azokra a változásokra, amelyeket megjelenésük hozott ebben a tár-

sadalomban.¹¹ Kovalevszkij szövegéből lemásolta ezeket a szavakat: „Magántulajdon létesítése (a francia burzsoá szemében) szükségszerű feltétele a politikai és társadalmi szférában való minden haladásnak. A közösségi tulajdonnak »mint az elmékben kommunista tendenciákat támogató formának« [...] a további fenntartása veszélyes mind a gyarmat, mind az anyaország számára.”¹² Kovalevszkij művének Algériával foglalkozó részéből úgyszintén kiemelte a következő pontokat: „[A] nemzeti birtok felosztását előmozdítják, sőt előírják, először mint eszközt a lázadásra mindig készen álló leigázott törzsek gyengítésére, másodsor mint egyetlen utat arra, hogy folytatódjék a földtulajdon átmenése a bennszülöttek kezéből a gyarmatosítókéba.”¹³

Ami az Algériával kapcsolatban a baloldali köztársasági Jules Warnier (1826–1899) által javasolt és 1873-ban megszavazott törvényt illeti, Marx helyesli Kovalevszkij megállapítását, miszerint ennek a törvénynek az egyetlen célja az volt, hogy „a bennszülött lakosság földjét kisajátítják európai gyarmatosok és spekulánsok.”¹⁴ A franciák arcátlansága a „nyílt rablásig” ment, illetve odáig, hogy „állami tulajdonná nyilvánítottak”¹⁵ minden, a bennszülöttek használatában lévő megműveletlen közös földet. Ezt az eljárást úgy tervezték meg, hogy elérjenek egy másik fontos eredményt is: kiküszöböljék a helyi népesség részéről jövő bármiféle ellenállás veszélyét.” Megint csak Kovalevszkij szavait kommentálva, Marx megjegyezte:

„A magántulajdon megalapozása, európai gyarmatosok telepítése az arab nemzetiségek közé [...] ez lesz a legerőteljesebb eszköz a nemzeti szövetségek bomlási folyamatának meggyorsítására [...] Az arabok kisajátításával a törvénynek az a szándéka, hogy 1. a francia gyarmatosokat minél több földdel lássa el; 2. elszakítva az arabokat a földhöz való természeti köteléküktől, megtörje az amúgy is felbomló nemzeti szövetségek utolsó erejét és ezzel kiküszöbölje minden felkelés veszélyét.”¹⁶

Marx megjegyezte, hogy a „földtulajdon individualizálásával” a gyarmatosítók nemcsak hatalmas gazdasági előnyökhöz jutottak, hanem egyszersmind „a politikai célt is elérik – e társadalom alapjainak megsemmisítését.”¹⁷ Azok a pontok, amelyeket Marx kiválasztott a szövegből, valamint az, ahogy a Kovalevszkij-kivonatokhoz írt szűkszavú, de egyértelmű kommentárral elítéli az európaiak gyarmatosító politikáját, bizonyítják: Marx nem tudta elfogadni, hogy az indiai vagy az algériai társadalomnak ugyanazt a fejlődési utat kell bejárnia, mint az európai társadalomnak.¹⁸ Miközben Kovalevszkij azt gondolta, hogy a földtulajdonviszonyok alakulása mintegy természeti szük-

ségszerűséggel az európai példát kell, hogy kövesse, olyan értelemben, hogy a közös földtulajdon magánjellegűvé válik, Marx fenntartotta, hogy a kollektív tulajdon bizonyos esetekben fennmaradhat, és bizonyosan nem kell történelmi szükségszerűséggel eltűnnie.

Miután Marx – Kovalevszkij munkáját tanulmányozva – megvizsgálta a földtulajdon bizonyos formáit Indiában, 1879 őszétől 1880 nyaráig összeállított egy sor irományt, amiknek *Jegyzetfüzetek az indiai történelemről (664–1858)* címet adta. Ezeknek a kompendiumoknak az anyagát, amelyek az indiai történelem több mint ezer esztendejét fedik le, Marx különböző könyvekből vette: különösen Robert Sewell (1845–1925) *Analytic History of India* (1870) és Mountstuart Elphinstone *History of India* (1841) c. műveit használta.

Marx négy időszakra osztotta jegyzeteit. Az első részben egy, inkább az alapvető információkra korlátozódó kronológiát találunk a muszlim hódítástól, az arabok első, 664-es behatolásától kezdve a tizenhatodik század elejéig. A második rész fedik le az 1526-ban Zahir ud-Din Mohammad által alapított és 1761-ig fennállt mogul birodalom¹⁹ történetét; egyszersmind magába foglal egy nagyon rövid áttekintést az Indiát ért idegen inváziókról és egy négyoldalas vázlatot az Indiában folyó európai kereskedelemről 1497 és 1702 között. Sewell könyvéből Marx kimásolt néhány specifikus megjegyzést Muszhi Quli Khanról (1660–1727), Bengália első *nawabjáról*²⁰, aki új adórendszert épített ki országában. Marx úgy írja le ezt, mint „gátlástalan kipurcolást és elnyomást, amely hatalmas többletértéket teremtett Bengália adóiból, amelyet aztán annak rendje-módja szerint elküldtek Delhibe.”²¹ Quli Khan szerint, ez a jövedelem tartotta felszínén az egész Mogul Birodalmat.

A harmadik és legfontosabb jegyzetfüzet, amely az 1725-től 1822-ig tartó időszakot öleli fel, a Brit Kelet-Indiai Társaság indiai jelenlétéről szól. Marx nem korlátozta itt magát a főbb események, dátumok és nevek rögzítésére, hanem nagyobb részletességgel követte a történelmi események leírását, különös tekintettel a brit uralomra Indiában. A negyedik és utolsó jegyzetfüzet a *szipoj* felkelés történetét dolgozza fel, majd a Brit Kelet-Indiai Társaság összeomlását az azt követő évben.

A *Jegyzetek az indiai történelemről (664–1858)*-ben Marx nagyon kevés teret ad saját, személyes reflexióinak, azonban a széljegyzetekből mégis fontos következtetéseket vonhatunk le nézeteit illetően. A megszállókat gyakran „brit kutyák”-nak²², „bitorlók”-nak,²³ „angol hipokriták”-nak vagy „angol betolakodók”-nak²⁴ nevezi. Ezzel szem-

ben az indiai ellenállási harcokat mindig az együttérzés kifejezése kíséri. Nem véletlen, hogy Marx a Sewell által alkalmazott „lázadók” kifejezést mindig a „felkelőkkel” helyettesíti.²⁵ Az európai kolonializmus egyértelmű elítélése félreérthetetlenül kiolvasható a szövegből.

Marx hasonló álláspontot fogalmazott meg levelezésében is. Nyikolaj Danyielszonhoz²⁶ 1881-ben írott levelében megtárgyalta az Indiában ekkor zajló eseményeket és oly messzire megy, hogy azt jósolja: „Indiában súlyos bonyodalmak várnak a brit kormányzatra, ha ugyan nem általános felkelés”.²⁷ A kizsákmányolás mértéke mind elviselhetetlenebbé válik:

„Amit az angolok évenként elvesznek tőlük járadéknak, a hinduk számára haszontalan vasutak osztalékjának, katonai és polgári tisztviselők nyugdíjának formájában, az afgán és más háborúk²⁸ költségére stb. stb. – amit *bármilyen egyenérték nélkül* vesznek el tőlük, és *teljesen eltekintve attól*, amit ők Indián belül évente elsajátítanak maguknak – csak azoknak az *árunknak az értékéről* beszélve, amelyeket az indiaiaknak *ingyen* kell évenként Angliába *küldeniük*, ez *többre rúg, mint India 60 millió mezőgazdasági és ipari munkásának egész jövedelme!* Túlontúl nagy érvágás ez! Egymást követik az éhínséges évek, *olyan méretekben*, amilyeneket Európában eddig még csak nem is sejtettek! Valóságos összeesküvés folyik ott, amelyben hinduk és muzulmánok együttműködnek; a brit kormányzat tudja, hogy »forr« valami, de ez a sekélyes népség (a kormányhivatalnokokat értem), amelyet elbutított saját parlamentáris beszéd- és gondolkodásmódja, nem is akar tisztán látni, nem is akarja felismerni a fenyegető veszély teljes nagyságát! Becsapni, másokat és becsapásukkal becsapni önmagunkat – ez a *parlamentari bölcsesség* dióhéjban! Tant mieux!”²⁹

Végül Marx figyelmét Ausztráliára fordítja, különös figyelmet szentelve őslakói közösségi szervezetének. A „Some Account of Central Australia” (1880) c., Richard Bennett néprajztudós által írott munkából megszerezte a szükséges kritikai tudást, hogy érvelni tudjon azok ellenében, akik azt állították, hogy az őslakos társadalomban nem volt sem jog, sem kultúra. Olvasott más cikkeket is a *The Victorian Review*-ből Ausztrália gazdaságának helyzetéről, beleértve a „The Commercial Future of Australia (1880) és a „The Future of North-East Australia” címűeket (1880).

2. Az orosz populizmustól megtanult leckék

Politikai írásaiban Karl Marx mindig úgy mutatta be Oroszországot, mint a munkásosztály felszabadításának egyik fő akadályát az európai politikai színtéren. Marx az idők során mindvégig fenntartotta ezt az ítéletét Oroszországról. Ámde utolsó éveiben elkezdett némileg más szemmel nézni Oroszországra, felismerve bizonyos ott zajló változásokban egy nagy társadalmi átalakulás lehetséges előfeltételeit. Mi több, Oroszországban valószínűbbnek tűnt, hogy forradalom törjön ki, mint Nagy-Britanniában, ahol a kapitalizmus az arányában a világon legnagyobb létszámú gyári munkásságot teremtette meg, de ahol a munkásmozgalom, részben a gyarmatok kizsákmányolásán alapuló jobb életfeltételek miatt, meggyengült, és a szakszervezeti reformizmus „átgyúrta” a munkásságot a maga, a forradalommal ellentétes szellemiségével.

Marx nyomon követte – és nagyon lelkesen üdvözölte – a jobbágy-ság 1861-es eltörlését megelőző oroszországi parasztmozgalmakat. 1870-től, miután megtanult oroszul olvasni, napról-napra nyomon követte az oroszországi eseményeket, statisztikákat és azoknál mélyebbre hatoló forrásokat tanulmányozott az ott végbemenő társadalmi-gazdasági változásokról, s levelezett kiváló orosz tudósokkal is.

Marx számára kulcsfontosságú volt a találkozás az orosz szocialista filozófus és író, Nyikolaj Csernyisevszkij munkásságával; Megszerezte számos írását, s az orosz populizmus („narodnyikizmus”) fő figurájának nézetei mindig hasznos kiindulópontot jelentettek számára az Oroszországban végbemenő társadalmi változások elemzéséhez. Marx úgy vélte, hogy Csernyisevszkij gazdasági munkái „kitűnőek”,³⁰ és 1873 elején már kijelentette, hogy „[í]rásainak nagy részét ismerem”.³¹

Marx egyik fő ösztönzője az orosztanulásra éppen az a vágya volt, hogy olvashassa Csernyisevszkijt. Tanulmányozva annak a szerzőnek a munkáját, akit úgy írt le, mint „nagy orosz tudós és kritikus”-t,³² Marx eredeti nézeteket fedezett fel arról, hogy a világ bizonyos részein a gazdasági fejlődés megkerülheti a kapitalista termelési módot és azokat a szörnyű társadalmi következményeket, amikkel az a nyugati munkásosztályra nézve együtt jár. Konkrétan: *A közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája* c. munkájában Csernyisevszkij felvetette a kérdést: „vajon egy adott társadalmi jelenségnek minden társadalom valódi életében keresztül kell-e mennie minden logikailag szükséges mozzanaton?”³³ Válasza negatív volt, és Csernyisevszkij „két

konklúziót” fejtett ki,³⁴ amelyek segítettek meghatározni az orosz populisták politikai követeléseit és tudományos megalapozást is adtak nekik:

1. A fejlődés magasabb szintje ugyanazt a formát ölti, mint eredete.

2. Ha a legfejlettebb népeknél a társadalmi élet egy bizonyos jelensége magas szinten kifejlődött, akkor ennek hatására ugyanez a jelenség nagyon gyorsan kifejlődhet más népeknél is, és alacsonyabb szintről egyenesen magasabb szintre juthat, átugorva a közbeeső logikai mozzanatokat.³⁵

Vegyük észre, hogy Csernyisevskij meglátásai láthatóan eltértek kora sok más szlavofil gondolkodásától. Persze, bizonyosan osztotta azt, ahogyan ezek a gondolkodók elítélték a kapitalizmus társadalmi következményeit és szemben álltak az orosz paraszti munkaerő proletarizálódásával. De határozottan ellenséges volt a nemesi értelmiség álláspontjával szemben, amely meg akarta őrizni a múlt struktúráit és soha nem úgy írta le az obscsinát, mint amolyan „idillikus” közösségi formát, amely csak a szláv népekre jellemző.³⁶ Mi több, nem látta indokoltnak, hogy „büszke legyen a primitív régi korok ilyen maradványainak fennmaradására.” Csernyisevskij szerint, továbbélésük bizonyos országokban „csak a történelmi fejlődés lassúságát és gyengeségét tanúsítja”. Az agrárviszonyok között például „a közösségi viszonyok fennmaradása, amely ebben az értelemben más népek között már eltűnt” semmi esetre sem a felsőbbrendűség jele volt, hanem azt bizonyította, hogy az oroszok „kevesebbet éltek”.³⁷

Csernyisevskij erősen meg volt győződve róla, hogy Oroszország fejlődése nem haladhat előre a Nyugat-Európában már elért civilizációs vívmányoktól függetlenül. A falusi közösség pozitív vonásait meg kell őrizni, de ezek csakis akkor biztosíthatják a paraszti tömegek jólétét, ha egy másfajta termelési rendszer kontextusába illeszkednek.³⁸ Az *obscsina* hozzájárulhat a társadalom emancipációjának egy elkezdődő, új szakaszához, de csak akkor, ha egy új és radikálisan különböző társadalmi szervezet csírájává válik. A közösségi földtulajdonnak a földművelés és az elosztás kollektív formájára kell támaszkodnia.³⁹ Továbbá, a kapitalizmus kialakulásához kapcsolódó tudományos felfedezések és technológiai vívmányok nélkül az *obscsina* soha nem válhat a valóban modern mezőgazdasági szövetkezet kísérleti formájává.⁴⁰

Ezekre az elméleti alapokra támaszkodva, a narodnyikok kettős célt tűztek maguk elé: megakadályozni a kapitalizmus kifejlődését Oroszországban és felhasználni a létező falusi közösségek emancipációs

potenciálját. Csernyisevszkij egy „ütős” képpel mutatta be ezt a történelmi perspektívát. „A történelem – írta – olyan, mint egy nagymama, aki rettentően szereti legkisebb unokáit. A későn jövőknek nem a csontokat, hanem a csontvelőt adja, miközben megpróbálja apróra törögetni a csontokat, amelyekkel Nyugat-Európa olyan fájdalmasan felsértette az ujjait.”⁴¹

Csernyisevszkij munkásságának tanulmányozása nagyon hasznos volt Marx számára. 1881-ben, miközben az archaikus közösségi termelési formák iránti növekvő érdeklődése arra vezette, hogy tanulmányozni kezdje a kortárs antropológusokat, és reflexiói folyamatosan Európán túlra nyúltak, a véletlen bátorította fel arra, hogy elmélyítse Oroszországról szóló stúdiumait. A híres levélváltás Vera Zaszuliccsal (1848–1919) az ilyen véletlenek egyik példája. De észben kell tartanunk: ahogyan Marx sohasem akarta felvázolni, pontosan milyen is legyen a szocializmus, a kapitalizmussal kapcsolatos reflexióiban sem akart olyasmit állítani, hogy az emberi társadalomnak mindenütt ugyanazon a fejlődési ösvényen vagy ugyanazokon a fejlődési szakaszokon kell átmennie. Mindazonáltal úgy érezte: szembe kell szállnia avval, amikor tévesen azt a nézetet tulajdonítják neki, hogy a polgári termelési mód mindenütt történelmileg elkerülhetetlen. Az oroszországi kapitalista fejlődés kilátásairól szóló vita világosan bizonyítja ezt.

Ebben az időszakban Marx megragadta a lehetőséget arra, hogy kifejezze nézeteit Oroszország különböző forradalmi tendenciáiról. A populistáknak és a szocialistáknak nagyra értékelte, hogy politikai tevékenységük „földönjáró” jellegű, a dolgozó emberek valós problémáira irányul, s amikor eszméiket terjesztik, nem folyamodnak értelmetlen ultraforradalmi szóvirágokhoz vagy kontraproduktív általánosításokhoz.

A narodnyikok soraiban, attól függően, hogy hogyan látták a politikai és a gazdasági szféra közötti viszonyt, három különböző álláspont alakult ki. Azok, akik úgy gondolták, az utóbbi bármilyen átalakítása az előbbi radikális megváltoztatása révén mehet csak végbe, hajlamosak voltak Tkacsov neoblanquista vagy Bakunyin anarchista felfogását követni.

Az első, az 1870-es években kialakult orosz forradalmi mozgalom a *Föld és Szabadság* (*Zemlja i Volja*) volt.⁴² Ez a mozgalom abban hitt, hogy a szocializmus elérhető ott is, ahol a polgári társadalom korábban érdemben nem fejlődött ki. Ez a szervezet azután 1879-ben két irányzatra szakadt: egy kisebbség a *Fekete Földosztás* (*Csornyij Peregyel*) csoport körül tömörülve, kizárt bármilyen olyan elképzelést,

hogy a politikai szférában végrehajtott forradalom önmagában alapvető változást hozhat a gazdasági viszonyokban; nevük abból a javaslatból származott, amely szerint a földet ki kell osztani a parasztok között (ahol a „csornyij” jelző a „népire” vagy „plebejusra” utalt). Fő vezetői közé tartoztak Vera Zaszulics és Georgij Plehanov (1856–1918), az első olyan orosz „marxisták”, akik elmozdultak a fokozatos fejlődés elképzelése felé, és végül elfogadták, hogy mivel forradalomra nincs közvetlen kilátás, az egyedüli előre vezető út csakis az lehet, ha a forradalmárok minden energiájukat a szervezőmunkára koncentrálják, kivárva a kapitalizmus további kifejlődését Oroszországban.

A Föld és Szabadság többségben lévő utódszervezete azonban, amely magát *Népakarathnak* (*Narodnaja Volja*) nevezte, világosabb, kidolgozottabb állásponttal rendelkezett. Egy, „A politikai forradalom és a gazdasági problémák” című, A. Dorozsenko által jegyzett cikkben – ez álnév volt, amely Nyikolaj Kibalcsicsot (1853–1881) fedte – amellet érveltek, hogy „a szabad politikai intézmények nem jöhetnek létre és maradhatnak fenn, ha a gazdasági szférában nem alakulnak ki történelmi előfeltételeik.”⁴³ Ugyanilyen rugalmas volt álláspontjuk a forradalom történelmi szubjektumáról is: „Úgy tűnik, hogy a forradalom első jele a városból fog érkezni, nem a faluból. De ha egyszer sikert értünk el a városban, akkor ezzel felemeljük a lázadás zászlaját az éhező parasztok milliói előtt is.” Röviden: a forradalmárok, akik a Népakarathoz tartoztak, azt gondolták, hogy jelentős társadalmi megrázkódtatások nagyon is lehetségesek Oroszországban, de a forradalmároknak meg kell ragadniuk az éppen kínálkozó lehetőségeket. A Népakarath újágjának, a *Narodnaja Voljának* második száma azt a programponthoz fogalmazta meg, hogy ha a forradalmárok tudnák, „hogyan használják ki a pillanat előnyeit, akkor átadhatnák a hatalmat a népnek, megakadályozva, hogy azt a cár a burzsoáziának játssza át. De nincs vesztegetni való idő... Most vagy soha; ez a mi dilemmánk.” Így Marx egyik indoka arra, hogy szoros figyelmet szenteljen az oroszországi fejleményeknek, ahhoz a kérdéshez kapcsolódott (ami alapvető jelentőségű volt az utána jövő forradalmárok számára), hogy milyen szerepe, súlya van a történelmi folyamatban a szubjektív és az objektív tényezőknek.

Friedrich Sorgének 1880 vége felé küldött levele tanúsága szerint, Marxtól a maga ítéletében az oroszországi szocialista szervezetekről nem befolyásolták személyes rokon- vagy ellenszenvek, s még kevésbé a saját elméletei iránti valamiféle lojalitás. Az aktív erőket a következőképpen írta le: „Hozzánk tartoznak ott egyrészt a *kritikusok*

(legtöbbje fiatal egyetemi tanár, részben személyes barátaim, és néhány újságíró is), másrészt a *terroristák központi bizottsága*⁴⁴ (vagyis a Népakarat szervezete). Marx azt mondta Sorgénak, hogy az utóbbiak gyakorlatias beállítottsága, amit ő kedvezően ítélt meg, felbőszítette az előbbieket csoportját, azaz a Fekete Földosztás harcosait. Ezekről a túlnyomórészt önkéntes száműzöttekről megjegyezte:

„Ezek – többnyire (nem mind) – olyan emberek, akik *önként* hagyták el Oroszországot, s a bőrüket vásárra vivő terroristákkal ellentétben az úgynevezettet propaganda pártját alkotják. Azért, hogy terjeszteni tudják a propagandát *Oroszországban – Genfben* mennek! Micsoda *quid pro quo*. Ezek az urak elleneznek minden politikai forradalmi tevékenységet. Oroszország, az ő tervük szerint, egyenesen ugorjon fejest az anarchista-kommunista-ateista millenniumba. Ezt az ugrást viszont olyan unalmas doktrinerséggel készítik elő...”⁴⁵

1881 áprilisában Jenny lányának írt levelében Marx megint alaposan lepecskondiázza a Svájcban menedéket keresett orosz értelmiségiek attitűdjét: ők „puszta doktrinerek, zavaros anarchista-szocialisták, s befolyásuk az orosz »hadszíntérre« nulla.”⁴⁶ Ami a szentpétervári merénylők pereit⁴⁷ illeti, helyesli politikai álláspontjukat és propagandamódszereiket:

„Teljességgel derék emberek, melodramai póz nélkül, egyszerűek, tárgyilagosak, hősiések. A kiabálás és a cselekvés kibékíthetetlen ellentétek. A pétervári végrehajtó bizottság, amely olyan erélyesen cselekszik, kifinomultan »mértékletes« kiáltványokat bocsát ki. Nagyon távol van ez a Mostok⁴⁸ és más gyerekes üvöltők iskolás modorától, ahogy a zsarnokölést mint »elméletet« és »csodaszert« prédikálják [...], ellenkezőleg, igyekeznek megmagyarázni Európának, hogy modus operandijuk sajátosan orosz, történelmileg elkerülhetetlen cselekvésmód, amelyről – akár mellette, akár ellene – éppúgy nem lehet moralizálni, mint a khioszi⁴⁹ földrengésről.”⁵⁰

Marx nézetei a szocializmus lehetőségéről Oroszországban tehát nem csak az ottani gazdasági helyzetről szóló információin alapultak. 1881-ben az orosz populistákkal – miként egy évtizeddel korábban a párizsi kommünárdokkal – való kapcsolata segített neki abban, hogy egy adott problémáról új felfogást alakítson ki: most már rugalmasabb volt mind a forradalmak kitörését s az azokat alakító szubjektív tényezőket, mind pedig a termelési módoknak a történelemben való egymásra következését illetően. Közelebb hozta őt ez a valóban világméretű – és nem pusztán Európára korlátozódó –, valódi internacionalizmushoz.

A történelmi fejlődés a korábbinál egyértelműbben „multilineáris” felfogása, amelyet Marx élete utolsó éveiben kifejlesztett, oda vezette őt, hogy még nagyobb figyelemmel vizsgálja a politikai és gazdasági fejlődés történelmileg specifikus vonásait és egyenlőtlen ütemét a különböző országokban és az egyes társadalmi kontextusokban. Ez a megközelítésmód pedig bizonyosan csak még jobban megnehezítette számára *A tőke* harmadik és negyedik köteteinek egyébként is nehezen haladó befejezését.

3. Megfigyelések a kapitalizmus kialakulásáról az Amerikai Egyesült Államokban

Bár Marx teljesen elmerült a maga intenzív elméleti stúdiumaiban, soha nem veszítette el érdeklődését saját kora gazdasági és nemzetközi politikai eseményei iránt. Különösen érdekelté mindaz, ami az Atlanti-óceán túlsó partján történt.

1876 áprilisában Marx azt írta Friedrich Sorgének, hogy azért, hogy tovább tudjon haladni *A tőke* II. kötetével, „[s]zeretném magam megnézni [...], hogy mi jelent meg az amerikai földművelésről és földtulajdon-viszonyokról, valamint a hitelről (pánikról, pénzről stb. és az ezzel összefüggő dolgokról).”⁵¹ Ez volt az indoka arra is, hogy ezidőtájt (több mint két évvel később) arra kérte a londoni könyvkereskedőt, George Riverst, hogy küldjön neki „katalógusokat amerikai és antikvár könyveiről.”⁵² Hamarosan azután, hogy megkapta és használni kezdte ezeket a könyveket, Marx megjegyezte Danyielszonnak, hogy „a közgazdász számára a legérdekesebb terület most minden bizonnyal az Egyesült Államok. [...] átalakulások, amelyeknek a véghezviteléhez Angliában évszázadokra volt szükség, itt néhány év alatt megvalósultak.” Ezért azt tanácsolta barátjának, hogy szenteljen több figyelmet az „újabb államoknak”, amilyen Ohio és Kalifornia, mint az Atlanti óceán melletti „régebbieknél.”⁵³

1878 májusában Marx tanulmányozta az első (ohiói) *Annual Report of the Bureau of Labor Statistics*-ot (a munkaerő-statisztikai hivatal éves jelentését), s a következő években, a Sorge által Amerikából küldött anyagokra támaszkodva, figyelmét Pennsylvaniára és Massachusettsre fordította. Könnyen lehet, hogy Marx úgy tervezte, kiterjedtebben és inkább világméretben fogja nyomon követni a kapitalista termelési mód dinamikáját *A tőke* még befejezésre váró köteteiben. Ha Angliáról gyűjtötte össze azokat a megfigyeléseket,

amelyekre az I. kötet támaszkodott, akkor az Egyesült Államok most új, feltérképezendő területet jelentett Marx számára, ami révén kibővíthette nagy művét. Ezenfelül feltehető, hogy lelkesen igyekezett közelebbről is megvizsgálni azokat a formákat, amelyekben a tőkés termelési mód – különböző társadalmi kontextusokban és időszakokban – kibontakozott.

Egy másik, Danyielszonnak 1879-ben írott levelében Marx azt írta, hogy „a rengeteg anyag, amelyet nemcsak Oroszországból, hanem az Egyesült Államokból” (kapott) majd „»ürügyül« szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat” és „ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából.”⁵⁴ Az Egyesült Államok, „bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad”, „jelenleg jóval felülmúlja Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve.”⁵⁵ Am Marx nagyon is tudatában volt a még előtte álló fáradtságos munkának. Nemcsak vissza kellett mennie a kézirat bizonyos részeire, és javítani a tartalmukon; hanem ennél is sürgetőbb feladat volt, hogy szembesüljön bizonyos komplex elméleti problémákkal, amelyek eddig megoldatlanok maradtak. Nagy művének befejezéséhez meg kellett várnia, amíg – reményei szerint – visszanyeri fizikai erejét. Ez az idő azonban sohasem érkezett el, és *A tőke* befejezetlen remekmű maradt.

Marxot úgyszintén különösen érdekelte a részvénytársaságok kialakulása és a vasútépítés hatása a gazdaságra. Úgy látta, hogy a vasúthálózat kiépülése „képesé tette, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcására korlátozódott, hogy rögtön megteremtsek kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta.” Ezért a vasút „meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást” azokban az országokban, ahol a kapitalizmus még kevéssé fejlődött ki, éppúgy, ahogy „siettette a tőkés termelés végső kifejlődését” ott, ahol már fejlettebb volt.⁵⁶ Ezenfelül, ennek a fontos, új infrastruktúrának a kiépülése nemcsak „olyan közlekedési eszközöket” nyújtott „amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek”, „hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává [...], új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bank-részvénytársaságokon.” A vasutak „soha nem sejtett löketet adtak a *tőkekonzentrációnak*”, de egyszersmind kiterjesztették „a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*” is, így az egész világot belevonva abba, amit Marx így nevez: „a pénzügyi szédelgesnek és a kölcsönös

eladósodásnak, a »nemzetközi« testvériség tőkés formájának a hálózata”.⁵⁷

Az 1880-as évek elején Marx közelről követte Jay Gould (1836–1892), az egyik jelentős amerikai vasútépítési vállalkozó pénzügyi bukását, aki hatalmas spekulációs műveletekkel egyike lett kora leggazdagabb és leggátlástalanabb tőkéseinek, s nem érdemtelenül állt abban a hírben, hogy ő a „rablóbárók királya”. Az ő tulajdonában volt az *Erie Railroad Company*, amely a New York és a Northeast közötti történelmi jelentőségű vasútvonalat működtette, s 1879-ben megkaparintott három további vasúthálózatot is, köztük az *Union Pacific Railroadot*, sok Csendes-óceán-parti állomással és a *Missouri Pacific Railroadal*, amely a Mississippi folyótól keletre üzemelő vasutakat működtette. Mindez 16 000 kilométernyi vasúti sínt tett ki, a kilenctizedét az ország összes vasúti sínjeinek. Gould 1881-ben kibővítette birodalmát azzal, hogy átvette a *Western Uniont* is. Akit annyira érdekelt az amerikai társadalom fejlődése, mint Marxot, az nem mulaszthatta el követni Gould felemelkedését, vagy kommentálni azt, ahogy védekezett az ellene a közvélemény részéről jövő támadásokkal szemben:

„Az Egyesült Államokban a vasútkirályok támadások céltáblája lettek, nem csupán, mint eddig, a farmerek és Nyugat más ipari »vállalkozói« részéről, hanem a kereskedelem nagy képviselője, a *New Yorki Kereskedelmi Kamara* részéről is. A vasútkirály és pénzügyi szédelő *Gould*, ez a nyolckarú polip, a maga részéről ezt mondta a New York-i kereskedelmi mágánusoknak: »Ti most támadjátok a vasutakat, mert azt hiszitek, hogy jelenlegi népszerűtlenségük következtében ők a leginkább sebezhetőek; de vigyázzatok: a vasutak után rákerül a sor mindenfajta korporációra (jenki nyelvjárásban ez részvénytársaságot jelent); később azután a társas tőke minden formájára; végül a tőke minden formájára; így egyengetitek az utat a kommunizmusnak, amelynek tendenciái máris egyre inkább terjednek a nép között.«”⁵⁸

„Gould úrnak jó a szimatja” jegyezte meg tréfásan Marx,⁵⁹ reménykedve, hogy a kommunizmus valóban el fog terjedni az Egyesült Államokban.

Marx követte az Amerikai Egyesült Államok politikai fejleményeit is, és figyelmet szentelt az 1877. júliusi San Francisco-i felkelésnek is, a kínai közösség ellen irányuló etnikai erőszaknak. 1880 novemberében ismételten kérte Sorgét, hogy küldjön neki „tartalmas dolgot” az Egyesült Államokból „a kaliforniai gazdasági állapotokról”. Leszögezte, hogy a régió elemzése azért olyan fontos számára, „mert a tőkés

centralizáció okozta átalakulás sehol másutt nem ment végbe ilyen szemérmetlen módon és ekkora gyorsasággal”.⁶⁰ Röviddel ezután, miután megkapta az anyagokat kutatásaihoz, Marx néhány kivonatot készített Henry George⁶¹ „The Kearney Agitation in California” c., 1880-ban, a *The Popular Science Monthly*ban megjelent cikkéből. A cikk által ösztönözve, s az 1873-as nagy válságból fakadó növekvő nyomor hatása alatt, Marx is Dennis Kearney-nek (1847–1907)⁶² a kínai munkások ellen irányuló rasszista demagógiájára s arra az ellenkampányra összpontosított, amelyet az *Workingmen’s Party of the United States*⁶³ szervezett Kearneyék ellen. „A kínaiaknak menniük kell!”⁶⁴ jelszót alkalmazva, Kearney arra spekulált, hogy az egyre folytatódó válság során a munkások dühét a kínaiak ellen lehet fordítani, és arra felhasználni, hogy a szegények egymás ellen forduljanak. Marx kimásolta a cikkből George-nak azt a megállapítását, hogy „a kommunizmus és a szocializmus (értve ezeken az alapvető társadalmi változásokra való vágyat) nem tudták megnyerni a munkások többségének támogatását, mert a dolgozók figyelmét a kínaiak jelenléte kötötte le, és ezzel magyarázták a bér esését és azt, hogy nehezen találnak munkát.”⁶⁵ Marx nagyon is tudatában volt annak, hogy a munkások közötti konfliktusok, különösen a bevándorlási hullámok után, hatalmas fegyvert adhatnak a burzsoázia kezébe, amellyel elterelheti figyelmüket a kapitalista társadalom valós problémáiról. De Marx, bár egyre inkább fogékony volt az osztályharc nehézségeire és belső ellentmondásaira, továbbra is nagy várakozásokat fűzött a munkásmozgalom forradalmi potenciáljához.⁶⁶

4. A *Chronological Extracts* és az utolsó kutatások az 1880-as években: Marx gondolkodásának globális perspektívája

1881 ősze és 1882 tele között Marx szellemi energiáinak jelentős részét különböző történelmi kutatásokra fordította. Intenzíven dolgozott a *Chronological Extracts*-on, egy, a világtörténet eseményeit az i. e. 1. századtól évről évre rögzítő, megjegyzetelt kéziraton, amelyben összefoglalta a történelmi események okait és lényeges vonásait.

Marx a történelmi tények fényében próbára akarta tenni saját elméleteit: meg akart győződni arról, hogy jól megalapozottak-e ezek a múlt fő politikai, katonai, gazdasági és technológiai fejleményei fényében. Ekkor már egy ideje tudatában volt annak, hogy a történelem lineáris vonalú (az „ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési

módok”⁶⁷ egymásutánján át vezető) fejlődésének az a sémája, amit az 1859-es *A Politikai Gazdaságtan Bírálata*hoz Előszavában felvázolt, teljesen alkalmatlan a valóságos történelmi mozgások megértésére, és hogy meg kellene szabadulnia mindenfajta „történelemfilozófiától”. Megrendült egészségi állapota megakadályozta abban, hogy még egyszer neki lásson *A tőke* befejezetlen kéziratának. Valószínűleg úgy gondolta, hogy eljött az ideje annak, hogy figyelmét megint a világtörténelem felé fordítsa, különös figyelmet szentelve annak a kulcsfontosságú kérdésnek, hogy milyen kapcsolat van a kapitalizmus kifejlődése és a modern államok születése között.

Kronológiájában Marx a legtöbbször két fő szövegre támaszkodott. Az első a *History of the Peoples of Italy* (1825) c. könyv volt, az olasz történész, Carlo Botta (1766–1837) tollából, a második pedig a széles körben olvasott és elismert *World History for the German People* (1844–1857) Friedrich Schlossertől (1776–1861), akit életében a vezető német történésznek tekintettek kortársai. Marx négy vastag jegyzetfüzetet töltött meg az erről a két munkáról szóló jegyzeteivel, még a szokásosnál is apróbb betűs, alig olvasható kézírással. A füzetek azokat a címeket viselik fedelükön, amelyeket Engels adott nekik, amikor átnézte barátja hagyatékát:

„Kronológiai kivonatok I.: 96–1320.”; „II. 1300 körülől – 1470 körülig”; „III. 1470 körülől 1580-ig”; „IV. 1580-1648-ig.”⁶⁸ Egyes esetekben Marx kritikus megfontolásokat fűzött a fontos történelmi figurákhoz, vagy kifejtette saját értelmezéseit a fontos történelmi eseményekről, amelyekből arra következtethetünk, hogy nem értett egyet Schlossernek a haladásba vetett hitével, illetve morális értékeitel. Ez az újabb belemerülés a történelembe nem állt meg Európánál, hanem kiterjedt Ázsiára, a Közel-Keletre, az iszlám világra, Észak- és Dél-Amerikára is.

A *Kronológiai Kivonatok* első füzetében, amely nagyjából Botta munkáján alapul, Marx 143 oldalt töltött meg az i.e. 91. és i.sz. 1370 közötti főbb események kronológiájával. Kezdve az antik Rómával, továbbment, hogy megvizsgálja a római birodalom bukását, Franciaország felemelkedését, Nagy Károly történelmi jelentőségét, a bizánci birodalmat, és a feudalizmus kialakulásának és fejlődésének különböző vonásait.

Marx figyelmesen megjegyzetelt mindent, amit csak használni tudott tudományos munkájában, amikor elemezte a különböző országok és korszakok adórendszereit. Úgyszintén nagy gondot fordított Szicília specifikus szerepére, az arab világ és Európa peremvidékeire,

valamint az olasz tengeremelléki köztársaságokra és azok jelentős hozzájárulására a kereskedelmi kapitalizmus kialakulásához. Végül, miközben más könyveket is felhasznált, amelyek segítettek a Bottától nyert információkat munkájába integrálni, Marx sok-sok oldalnyi jegyzetet írt Afrika és a Kelet muzulmánok általi meghódításáról, a keresztes hadjáratokról és a bagdadi és moszuli kalifátusokról.

A második jegyzetfüzetben, amely 145 oldalt foglal magába az 1308 és 1469 közötti periódusról, Marx továbbra is jegyzeteket írt az utolsó szentföldi keresztes hadjáratokról. Azonban a legterjedelmesebb rész megint csak az olasz tengeremelléki köztársaságokkal és Olaszország gazdasági fejlődésével foglalkozik, amely Marx szerint a modern kapitalizmus kezdetét jelenti. Machiavellire is támaszkodva, Marx összefoglalja a Firenzei Köztársaság politikai harcainak fő eseményeit. Ugyanakkor, Schlosser *World History for the German People*je alapján, részletesen megtárgyalja a tizennegyedik és tizenötödik század politikai és gazdasági helyzetét, éppúgy, mint a mongol birodalom történetét Dzsingisz kán életében és azután.

A harmadik jegyzetfüzetben, amely 141 oldalból áll, Marx az 1470-től 1580-ig terjedő korszak politikai és vallási konfliktusaival foglalkozott. Különösen érdekelte a Franciaország és Spanyolország közötti konfliktus, az angol királyságban zajló zűrzavaros dinasztikus harcok és Girolamo Savonarola (1452–1498) élete és hatása. Természetesen nyomon követte a protestáns reformáció történetét is, felfigyelve arra, hogy a reformációt a kialakuló polgárság támogatta.

Végül a negyedik, 117 oldalas jegyzetfüzetben Marx főleg az Európában 1580 és 1648 között zajlott nagyszámú vallási konfliktusra koncentrált. A leghosszabb rész a harmincéves háború 1618-as kitörése előtti Németországgal foglalkozik, s mélyrehatóan elemzi ezt az időszakot.⁶⁹ Marx hosszasan fejtegeti itt Gusztáv Adolf svéd király (1594–1632), Richelieu bíboros (1585–1642) és Mazarin bíboros (1602–1661) szerepét. Az utolsó részt Marx az Erzsébet királynő (1533–1603) halála utáni Anglia helyzetének szenteli.

A Botta és Schlosser könyveiből származó kivonatokat tartalmazó négy jegyzetfüzet után Marx összeállított egy ötödiket is, amely ugyanazokkal a korokkal foglalkozott, mint az előbbieket, és ugyanazokhoz a témákhoz kapcsolódott. Itt a Gino Capponi történész (1792–1876) által írt *History of the Republic of Florence* c. munkára alapozva, Marx tovább gondolja azt a tudást, amelyet már megszerzett az 1135–1433 közötti évekről. Ezenfelül további jegyzeteket állított össze a 1449-től 1485-ig tartó időszakról, a John Green (1837–1883)

által írt *History of the English People* alapján. Egészségi állapotának ingadozása azonban lehetetlenné tette számára, hogy tovább haladjon. Jegyzetei megálltak a vesztfáliai békével kapcsolatos feljegyzéseknél, amely 1648-ban véget vetett a harmincéves háborúnak.

Annak ellenére, hogy ezeknek a történelmi stúdiumoknak a központjában – érthetően – Európa állt, az ebben az időszakban teleírt négy jegyzetfüzet több utalást is tartalmaz az Európán kívüli országokra. Éppen úgy, mint közgazdasági stúdiumaiban, itt sem az „öreg kontinens” volt Marx kutatásainak egyedüli célpontja.

Marx valószínűleg azok miatt a súlyos egészségi problémák miatt, amelyekről szenvedett, félretette a *Kronológiai Kivonatok* befejezésének tervét, majd 1882 februárjában, barátai és orvosai meggyőzték arról, hogy – súlyos bronchitisének kúrálása céljából – látogassa meg Algírt. Ez volt életében az egyetlen időszak, amelyet Európán kívül töltött. Több kedvezőtlen esemény miatt, Marx nem tudott a mélyére hatolni az algériai társadalmi valóságnak, és – ahogy Engels előre látta – „a közösségi tulajdonviszonyokat az araboknál”⁷⁰ sem tudta tanulmányozni. De Marx mégis egy sor érdekes megfigyelést tett az alatt a 72 nap alatt, amíg a Földközi-tenger déli szélén élt. Ezek közül a valóban fontosak azok, amelyek a muszlimok közötti társadalmi viszonyokkal foglalkoznak. Marx például rácsodálkozik arra, hogy ezekben a társadalmakban alig van jelen az állam az emberek életében:

„[...] sehol más városban, amely egyszersmind a központi kormányzat székhelye, nincs ekkora »laissez faire, laissez passer«; a rendőrség a *legszükségesebb minimumra* van csökkentve; hallatlanul nagy a nyilvános fesztelenség; ezt a mór elemek vezették be. A muzulmánok valójában nem ismernek el semmiféle alárendeltséget; ők nem »alattvalók«, sem »kormányzottak«, tekintély nincs, csak a politikában; ezt nem értik meg az európaiak.”⁷¹

Marx mélységes megvetéssel támadta az európaiak erőszakos bánásmódját és állandó provokációit a bennszülött lakossággal szemben, s nem utolsósorban „az »alacsonyabb rendű fajokkal« szemben tanúsított szemérmetlen pimaszságot, fennhéjázást és kegyetlen molochi bűnhődtetési dühöt” bármilyen lázadó tett esetén. Azt is hangsúlyozta, hogy a gyarmatosítás összehasonlító történetének tanúsága szerint, „a britek meg a hollandok [...] felülműlják a franciákat”. Algírba érkezve, beszámolt arról, hogy ottani barátja, Fermé bíró békebírói működése során rendszeresen tanúja volt annak, hogy a „kínzás egy nemét alkalmazták, hogy vallomást csikarjanak ki az

arabokból, ezt természetesen a »rendőrség« végzi (mint az angolok Indiában).”

„Ha például egy arab banda, többnyire rablás céljával, gyilkosságot követ el, s a valódi bűnösöket egy idő múlva csakugyan elfogják, elítélik, lefejezik, ez nem elég a sértett gyarmatoscsaládnak bűnhődésül. Azt követeli, hogy ráadásul még *legalább* egy fél tucat *ártatlan* arabot is »nyakazzanak le egy kicsit« [...], ahol egy európai gyarmatos letelepszik, vagy akárcsak üzleti ügyben is tartózkodik az »alacsonyabb rendű fajok« között, ott általában érinthetlenebbnek érzi magát, mint a szép I. Vilmos.”⁷²

Marx nem egyedül Algéria esetében vallotta ezt a kemény antikolonialista álláspontot. Az 1882-es háborúban, amelyben az Ahmad Urabi (1841–1911)⁷³ által vezetett egyiptomi erők álltak szemben az Egyesült Királyságból küldött csapatokkal, nem kímélte azokat, akik képtelenek voltak rá, hogy önálló osztályálláspontot foglaljanak el, és figyelmeztetett rá, hogy a munkásoknak abszolúte el-lenezniük kell a brit állam intézményeit és retorikáját. Amikor Joseph Cowen (1829–1900) parlamenti képviselő és a Szövetkezeti Kongresszus elnöke – Marx őt tekintette „a legjobbnak az angol parlamenti képviselők között” – igazolni akarta Egyiptom angol megszállását,⁷⁴ Marx ezt kifejezetten és teljes mértékben helytelenítette. Hiszen végül is Cowden híveivel felsorakozott az angol kormány mellé: „Nagyon szépséges! Valóban, van-e szemérmetlenebb, képmutatóbban keresztényi »hódítás«, mint Egyiptomé – hódítás teljes békeidőben!”

Cowden azonban, aki egy 1883 januárjában Newcastle-ben mondott beszédében kifejezte csodálatát a britek „hőstettei” és „katonai erőink káprázatos felvonultatása” iránt, „mosolyra derül a csodaszép kis látványtól: megerősített támadási pontok az Atlantitól az Indiai-óceánig és tetejébe még egy »brit-afrikai« birodalom a deltától a Fokföldig.” Ez az az „angol stílus”, amelyet a „hazai érdekért” való „felelősség” jellemez. A külpolitikát illetően, Cowden tipikus példája „ezeknek a szegény brit burzsoáknak akik „történelmi küldetésük szolgálatában egyre több »felelősséget« vállalnak, sóhajtozva, hiába kapálózva ellene.”⁷⁵

Marx úgyszintén erősen érdeklődött az egyiptomi események gazdasági oldala iránt, mint láthatjuk abból a nyolcoldalas kivonatból, amelyet a Michael George Mulhall (1836–1990) által írott „Egyptian Finance” c. cikkből készített, amely a londoni *Contemporary Review* 1882. októberi számában jelent meg. Marx saját jegyzetei két szempontra koncentráltak. Rekonstruálta annak a pénzügyi zsarolásnak

a részleteit, amit az angol–német hitelezők követtek el azután, hogy Egyiptom oszmán alkirálya, Iszmail pasa (1830–1895) drámai módon adósságválságba döntötte az országot. Emellett vázlatosan leírta az Iszmail pasa által kialakított elnyomó adózási rendszert, amely borzalmas árat követelt a népességtől, s az írásban különös figyelmet és együttérzést mutatott az erőszakkal kitelepített egyiptomi parasztok tömegei iránt.⁷⁶

5. Összegzés

Utolsó éveiben Marx mélyen beleásta magát sok olyan problémába, amelyek – bár munkásságának kutatói gyakran alábecsülik jelentőségüket, vagy teljesen ignorálják őket – döntő jelentőségűek a mai világunk előtt álló politikai döntéseket illetően. Ezek közé a kérdések közé tartoznak: az egyéni szabadság a gazdasági és politikai szférában, a nemi emancipáció, a nacionalizmus kritikája, a technológia emancipációs potenciálja és a közösségi tulajdon olyan formái, amelyeket nem az állam irányít.

Ezenfelül Marx alapos vizsgálatokra vállalkozott az Európán kívüli társadalmakról, és egyértelműen a gyarmatosítás pusztításai ellen nyilatkozott. Tévedés lenne máshogy értelmezni. Marx kritizálta azokat a gondolkodókat, akik, miközben rávilágítottak a gyarmatosítás romboló következményeire, egyedül az európai kontextushoz tartozó kategóriákat használták, amikor a glóbusz peremterületeit elemezték. Jónéhány esetben figyelmeztetést fogalmazott meg azokkal szemben, akik nem tették meg a szükséges distinkciókat az egyes történelmi jelenségek között, s különösen az 1870-es évek elméleti előre lépése után rendkívül elővigyázatos volt azzal kapcsolatban, hogy az egyszer használt történelemértelmezési kategóriákat egyszerűen „átvigye” az eredetitől teljesen különböző történelmi vagy földrajzi területekre. Mindez ma már világos, annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos szkepszis még mindig divatos bizonyos akadémiai körökben.

Harminc évvel a berlini fal leomlása után lehetővé vált Marxot nagyon másként olvasni, mint ama dogmatikus, ökonomista és eurocentrikus teoretikust, akinek oly sokáig hirdették világszerte. A Marx-kutatásban elért újabb eredmények arra mutatnak, hogy Marx munkásságát a jövőben valószínűleg egyre árnyaltabban fogjuk értelmezni. Ebben a perspektívában azok a témák, amelyekkel Marx ezekben a kései években foglalkozott, bőséges teret nyújtanak az ol-

vasónak arra, hogy segítségükkel a ma égető kérdéseire is válaszokat keressen. Sok éven át számos marxista előtérbe helyezte a fiatal Marx írásait (elsődlegesen a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok 1844-ből*-t, és a *Német ideológiát*) miközben a *Kommunista Párt Kiáltványa* maradt a legszélesebb körben olvasott és idézett szövege. Ezekben a korai írásokban azonban sok olyan gondolatot is találunk, amelyeket Marx későbbi munkássága során meghaladott. S mindenekelőtt *A tőkében* és annak bevezető vázlaiban, valamint utolsó éveinek kutatásaiban találjuk legértékesebb reflexióit a polgári társadalom kritikájáról. Ezek jelentik a legutolsó, bár nem véglegesen lezárt következtetéseket, amikhez Marx eljutott. Ha kritikusan vizsgáljuk őket a halála óta a világban bekövetkezett változások fényében, akkor még mindig rendkívül hasznosnak bizonyulhatnak egy, a kapitalizmussal szembeni alternatív társadalmi-gazdasági modell elméleti kidolgozásához.

Jegyzetek

- ¹ Az *Etnográfiai Jegyzeteket* nem elemezzük e fejezetben, hogy kizárólagosan Marxnak a nem európai országokkal kapcsolatos stúdiumaira összpontosíthassunk.
- ² Lásd Lawrence Krader: *The Asiatic Mode of Production. Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*. Assen, Van Gorcum, 1975, 343.
- ³ Karl Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei. Első rész. Moszkva, 1879. Konspektus. *Marx és Engels Művei* (MEM) 45. kötet, 1867–1893. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 151–235. A MEM 45. kötetének szerkesztőségi jegyzete szerint, Kovalevszkij művét „Marx 1879 nyarán magától a szerzőtől kapta meg, akivel baráti kapcsolatban volt. A konspektusban, amelynek megírásába 1879 őszén fogott bele, követi a könyv eredeti struktúráját, de olyan művek adatait is felhasználja, amelyeket Kovalevszkij nem említ. A konspektus írását félbeszakítva, ugyanabban a füzetben kronológiai kivonatokat készít India történelméről, s ezeket felhasználja a konspektusban [...] A konspektus kézírata egy nagyalakú füzet 19–40. és 59–83. oldalain maradt fenn. Teljes szövege első ízben orosz nyelven jelent meg, a Marx és Engels Művei sorozat orosz nyelvű 45. kötetében; némileg rövidítve megjelent több folyóiratban: a „Szovjetszkoje vosztokovegyenyije” 1958. évi 3., 4. és 5. számaiban, továbbá a „Problemi vosztokovegyenyija” 1959. évi 1. és a „Narodi Azii i Afriki” 1962. évi 2. számában.” MEM 45. kötet, 554–555. (A szerk.)
- ⁴ Uo.
- ⁵ Uo. 166.
- ⁶ Uo. 210–211.
- ⁷ Az a jogi aktus, amellyel egy szabad személy függőségi (bizonyos kötelező szolgálatokat maga után vonó) viszonyba helyezi magát egy fölötté álló hatalmassággal, „védelemért” vagy földtulajdonának elismeréséért cserébe. (A ford.)
- ⁸ Uo. 205.

- ⁹ Uo. 184.
- ¹⁰ Hans Peter Harstick szerint (Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungsgeschichtsschreibung, in: Karl Marx: *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879–80*, Frankfurt, Campus, 1977, XIII), Marx *A tőkés termelést megelőző formákban* (a *Grundrisse* bevezetőjében) előnyben részesítette „az ázsiai és az európai történelem differenciált elemzését, és polémiája főleg azok ellen irányult, akik a nyugat-európai társadalomfejlődés modelljéből nyert társadalm szerkezeti fogalmakat egyszerűen átvitték az indiai vagy ázsiai társadalmi viszonyokra.”
- ¹¹ A „konspektus” Algériáról szóló részét újra közöltük az *Eszmélet* 119. (2018. őszi) számában, 124–138. Ugyanitt olvasható Mohamed-Lakhdar Benhassine algériai történész (1927–2014) írása Marx 1882-es algíri tartózkodásáról (101–123.). (A szerk.)
- ¹² Marx: Uo. 227. (A zárójeles részek Marxtól származnak, míg az idézőjelben szereplők az *Annales de l'Assemblée Nationale 1873/VIII.* kötetéből, amiket könyvében Kovalevszkij idéz.)
- ¹³ Marx: uo. 227–228.
- ¹⁴ Uo. 234.
- ¹⁵ Uo. 235.
- ¹⁶ Uo. 230–234.
- ¹⁷ Uo. 235.
- ¹⁸ L. Krader: *The Asiatic Mode of Production* c., idézett munkája szerint, Marx a Kovalevszkij-műhöz írott jegyzetekben megcáfolja azt a felfogást, amely szerint „a feudális társadalom elmélete Indiára és Algériára alkalmazható lehetne”. I. m. 343.
- ¹⁹ Bár 1761-ben a Mogul Birodalom már elveszítette területének jelentős részét, formálisan csak 1857-ben szűnt meg. (A ford.)
- ²⁰ A mogul uralkodók által az alájuk rendelt muzulmán vazallus fejedelmeknek adott cím (A ford.)
- ²¹ Karl Marx: *Notes on Indian history (664–1858)* Honolulu, University Press of the Pacific, 2001, 58.
- ²² Uo. 165., 176., 180.
- ²³ Uo. 155–156., 163.
- ²⁴ Uo. 81.
- ²⁵ Uo. 163–164, 184.
- ²⁶ Nyikolaj Danyielszon (1844–1918): orosz narodnyik publicista és közgazdász, oroszra fordította *A tőkés*. (A ford.)
- ²⁷ Karl Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. In: MEM 35. kötet, 147.
- ²⁸ Marx itt a második afgán háborúra és az angol–zulu háború néven ismert véres dél-afrikai konfliktusra gondol.
- ²⁹ Marx levele Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 145–146.
- ³⁰ Karl Marx Sigfrid Meyerhez 1871. január 21. MEM 33. kötet, 169.
- ³¹ Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz 1873. január 18. MEM 35. kötet, 540.
- ³² Karl Marx: Utószó *A tőke* I. kötetének második kiadásához. MEM 23. kötet, 14.
- ³³ Nyikolaj Csernyisevszkij: Krityka filozofszkih preubezszenij protiv obszinnogo vlagyennija (A közösségi földtulajdon elleni filozófiai előítéletek kritikája). In: Ny. Csernyisevszkij: *Szobranije szacsinyenii*, 4. kötet, Moszkva, Ogonyok, 1974, 467.

- ³⁴ Uo. 470.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Marx már korábban hasonló kritikái megjegyzéseket tett Herzen téziseiről: A politikai gazdaságtan bírálatahoz, in: MEM 13. kötet, 17.
- ³⁷ Nyikolaj Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 371.
- ³⁸ Franco Venturi szerint, ez volt Csernyisevszkij a paraszti földközösséggel kapcsolatos írásainak központi témája: „Az obszcinát a nyugati szocializmusnak kell újraélesztenie és átalakítania: nem szabad, hogy úgy mutassuk be, mint a speciális orosz történelmi küldetés modelljét.” F. Venturi: *Roots of Revolution: A History of the populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*; New York, Alfred A. Knopf. 1960, 160.
- ³⁹ Az orosz paraszti földközösségben a parasztok nem közösen termeltek, hanem ki-sorsolták a parcellákat egymás között egyéni művelés céljából, és közösen fizették a feudális szolgáltatásokat a földesúrnak. (A ford.)
- ⁴⁰ Andrzej Walicki amellett érvel, hogy Csernyisevszkij számára a kapitalizmus „nagy előrehaladást jelentett a prekapitalista társadalmi formákhoz képest. Számára „az első számú ellenség” nem „a kapitalizmus, hanem az orosz elmaradottság” volt. A. Walicki: *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. University of Notre Dame, 1989, 20.
- ⁴¹ Csernyisevszkij: Kritika filozofszkih preubezsdenyii, i. m. 466.
- ⁴² Venturi *Roots of the Revolution* c. műve megállapítja, hogy a Föld és Szabadság harcossai „nem osztották Marxnak a munkásosztályról vallott nézeteit, bár nagy vonalakban elfogadták a polgári társadalom fejlődéséről végzett kutatásainak eredményeit. S nem hittek egy olyan szocializmusban, amely akkor jönne létre, amikor a kapitalista fejlődés teljesen végbement.” I. m. 622.
- ⁴³ Idézi: Venturi: *Roots of the Revolution*, i. m. 679.
- ⁴⁴ Karl Marx levele Friedrich Adolph Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 34. kötet, 474.
- ⁴⁵ Uo.
- ⁴⁶ Karl Marx levele lányához, Jenny Longuet-hez, 1881. április 11. MEM 35. kötet, 166.
- ⁴⁷ Azoknak a forradalmároknak a peréről van szó, akik részt vettek II. Sándor cár meggyilkolásában. (A ford.)
- ⁴⁸ Johann Most (1846–1906): szociáldemokrata, később anarchista politikus és újságíró. (A ford.)
- ⁴⁹ Ebben az évben Khiosz szigetén nagy – több ezer áldozatot követelő – földrengés zajlott le. (A ford.)
- ⁵⁰ Karl Marx levele Jenny Longuet-hoz, MEM 35. kötet, 167.
- ⁵¹ Karl Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1876. április 4. MEM 34. kötet, 171–172.
- ⁵² Karl Marx George Rivers-hez, 1878. augusztus 24. MEM 34. kötet, 335.
- ⁵³ Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878, november 15. MEM 34. kötet, 355.
- ⁵⁴ Karl Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1878. április 10. MEM 34. kötet, 368.
- ⁵⁵ Uo. 370.
- ⁵⁶ Uo. 369.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Marx Nyikolaj Danyielszonhoz, 1881. február 19. MEM 35. kötet, 147.

- ⁵⁹ Uo.
- ⁶⁰ Marx levele Friedrich Adolf Sorgéhoz, 1880. november 5. MEM 35. kötet, 472–474.
- ⁶¹ Henry George (1839–1897): amerikai szociálreformer, autodidakta közgazdász és újságíró, akinek eszméi az 1870-es, 1880-as években rendkívül elterjedtek és világszerte mély hatást gyakoroltak a baloldali értelmiségre (pl. Tolsztojra is). George azonban nem a tőke profitját, hanem a földjádékot tekintette a kizsákmányolás elsődleges formájának, ezért a kapitalizmus problémáit nem a termelőeszközök kisajátításával, hanem a termőföld felszabadításával akarta megoldani. Marx ezért nem sokra tartotta a georgista eszméket, de az itt tárgyalt kérdésben egyetértett vele. (*A ford.*)
- ⁶² Dennis Kearney ír származású, rövid ideig rendkívül népszerű munkásvezér volt Kaliforniában, aki a nagytóke elleni támadásokat a kínai bevándorlók elleni rasszista agitációval kapcsolta össze. (*A ford.*)
- ⁶³ Az 1876-ban alakult *Workingmen's Party of the United States* volt az első marxista munkáspárt az USA-ban. 1878-ban beolvadt a *Socialist Labor Party*-ba. (*A ford.*)
- ⁶⁴ Lásd: Selig Perlman: *The Anti-Chinese Agitation in California*, in: John R. Commons et al.: *History of Labour in the United States*, 2. kötet, New York, Macmillan, 1918, 254.
- ⁶⁵ Henry George: *The Kearney Agitation in California. The Popular Science Monthly* 17. (august 1880), 435. Marx jegyzetei megtalálhatók a Karl Marx IISH Amsterdam *Marx és Engels Papers* B 161. dokumentumállományban.
- ⁶⁶ David Smith Marxnak ezeknek az élete utolsó éveiben készített jegyzeteiről megállapítja: „A Párizsi Kommün ragyogó emléke élő maradt [...]. De Marx látta, hogy a munkásosztály nem szilárd, kikristályosodott társadalmi képződmény. Egyre élesebben és sürgetőbben volt jelen számára az a felismerés, hogy a munkaerőn belül ellentmondásos tendenciák működnek.” D. Smith: *Accumulation by Forced Migration: Insights from Capital and Marx's Late Manuscripts*, in: Marcello Musto (ed.): *Rethinking Alternatives with Marx*. London, Palgrave, 2021 (előkészületben).
- ⁶⁷ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó*. MEM 13. kötet. (1859–1860), 7.
- ⁶⁸ Egyes esetekben a jegyzetfüzetek tartalma kissé eltér az Engels által címként megadott dátumoktól. Az egyetlen rész, amely az anyagból nyomtatásban megjelent, nagyjából a harmadik és negyedik füzet anyagának egy hatodát foglalja magába, a legtöbb oldal a negyedik kötetből származik. Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung. A Kronológiai kivonatokból származó részek az I. kötetben találhatóak: Band 1: Von der Frühzeit bis zum 18. Jahrhundert* Berlin, Dietz, 1973, 285–316.
- ⁶⁹ Lásd: Karl Marx–Friedrich Engels: *Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung* Berlin, Dietz, 1978, 424–516.
- ⁷⁰ Engels levele Eduard Bernsteinhez, 1882 február 22. MEM 35. kötet, 266.
- ⁷¹ Marx Laura Lafargue-hoz. 1882. április 13.-án. MEM 35. kötet, 284.
- ⁷² Marx levele Engelshez 1882. április 8.-án. MEM 35. kötet, 48. Marx visszatért a témára egy másik összefüggésben, amikor Engelsnek a francia hatóságok brutalitásától beszélt: „Csak előbb meg kell említenem neked az a rossz tréfát, amelyet a francia hatóság egy szegény rablóval, egy szegény sokszoros, hivatásos arab gyilkossal üzött. Az illető röviddel a kivégzése előtt tudta meg [...], hogy nem

agyonlőni fogják, hanem guillotine alá viszik! Ezt a megállapodás ellenére. Ígéret ellenére! A megegyezés ellenére lenyakták. De ez nem minden. Rokonai azt várják, hogy amint addig ezt megengedték a franciák, a testet és a fejet kiadják nekik, így ők az utóbbit odavarrhatják az előbbihez, s aztán »az egészet« temetik el. Quod non! Jajveszékélés, átkozódás és dühöngés; a francia hatóság elutasította, kereken el, mégpedig első ízben! Most ha a törzs a paradicsomba jut, megkérdi tőle Mohamed: hol vesztetted el a fejed? Vagy hogyan fosztotta meg magát a fej a törzstől? Nem vagy méltó a paradicsomba! Kotródj a keresztény ebek közé! S így a rokonok jajonganak.” Marx levele Engelshez, 1883. április 18. MEM 35. kötet, 50.

⁷³ Egyiptomi parasztszármazású katonatiszt és politikus, aki 1879-ben felkelést indított az egyiptomi *khedive* (alkirály), illetve az angol és francia befolyás ellen. (A ford.)

⁷⁴ Az 1882-es háború a Tell el-Kebir-i csatával (1882 szeptember 13.) végződött, ami lezárta az úgynevezett Arábi- (Urabi) felkelést, amely 1879-ben vette kezdetét, s lehetővé tette a briteknek, hogy de facto (1914-ben de jure) protektorátust létesítsenek Egyiptom felett.

⁷⁵ Karl Marx levele Eleanor Marxhoz, 1883 jan. 9. MEM 35. kötet, 399.

⁷⁶ Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx–Engels Papers*, B 168. 11–18. Lásd: David Smith „Accumulation by Forced Migration” c. írását, akinek e Marx-jegyzetekhez fűzött megjegyzései világossá teszik, mennyire relevánsak Marx sorai mai világunkat illetően is: „Ezeknek az eseményeknek az egyetlen aspektusa, amely mai szemmel meglepőnek tűnik, az, hogy a tizenkilencedik században zajlottak. Aminek Marx Egyiptom esetében tanúja volt és amiről beszámolt, az egyik korai, tipikus esete volt annak, ami a mai globalizáció idején játszódik le. (I. m. előké-születben).

(Fordította: Szalai Miklós.)

A tanulmányt a szerző az *Eszmélet* számára írta, *The Last Years of Karl Marx. An Intellectual Biography* c. műve alapján (Stanford, Stanford University Press, 2020). A cikk egyidejűleg megjelenik Marcello Musto tanulmánykötetében: *Egy „másik” Marx – Főbb fogalmak és új értelmezések*. *Eszmélet Zsebkönyvtár*, Budapest, *Eszmélet Alapítvány*, 2020.